

Krunoslav Nikodem, Zagreb

»Unutrašnji totalitarizam« umjesto demokracije

Jesmo li osuđeni na distopiju?

»Samo oni koji su bili dovoljno pokorni da izdrže taj režim – ili dovoljno infantilni da u njemu uživaju – mogli su postati efikasne jedinice te ljudske mašine, na svakom njezinu stupnju, od zapovijedi do izvršenja.«

LEWIS MUMFORD, *Mit o mašini. Tehnika i razvoj čovjeka*, str. 234.

Uvod

Jedna od bitnih karakteristika 20. stoljeća, između ostalog, jest pojava i uspostavljanje totalitarnih političkih poredaka, odnosno totalitarizama.¹ Njihova je pojava vezana uz specifični društveno-povijesni kontekst Europe između dva svjetska rata. Totalitarni pokreti nastaju na razmeđu raspada tradicionalnog i vrlo brzog gubitka povjerenja u modernistička obećanja, što je bitno potpomognuto ratnim razaranjima i teškom gospodarskom situacijom poslije rata.

Tako Hannah Arendt ključnim za nastanak i razvoj totalitarnih sustava smatra slom klasnog društva u Europi, prijelaz klasa u mase i pojavu atomiziranih pojedinaca, pojavu čovjeka mase.²

1

Etimološki, totalitarizam znači svevlad, potpunu vlast nad svakim građaninom totalitarne države, a kao pojam se prvi put javlja u Italiji 1923., u dnevniku *Il Mondo* gdje je, upravo ovim pojmom, Giovanni Amendola opisao fašističku zlouporabu izbornog postupka u parlamentu. Iako u sebi sadrži karakteristike, povijesno gledano, puno starijih političkih poredaka kao što su tiranija, orijentalna despocija i diktatura, ovaj politički poredak jest novum 20. stoljeća.

2

Masa je sociološka kategorija koja se odnosi na spontano okupljanje većeg broja ljudi, gdje svatko u masi reagira manje ili više neovisno o drugima, odnosno interakcija među članovima mase vrlo je mala – vidi Nenad Fanuko i drugi, *Sociologija*, ŠK, Zagreb 1994., str. 105. Da bismo mogli razumjeti zašto je baš pojava i dominacija mase u društvu važna za nastanak totalitarizma, potrebno je naglasiti nekoliko osnovnih karakteristika ponašanja mase i u masi. Prije svega, pojedinac je u svom ponašanju u masi anoniman, odnosno »zaštićen«, »prikriven« sličnim ponašanjem većeg broja ljudi oko sebe. Nadalje, pojedinac u masi podložan je djelovanju

glasina, neprovjerenih informacija koje se šire velikom brzinom i uglavnom su potpuno izmišljene, te je pod jakim sugestibilnim djelovanjem okoline i ponaša se kao što se ponašaju i drugi. Pojedinci u masi potpuno su atomizirani, nestaje njihova uključenost u manje grupe i gubi se mogućnost smislene međusobne interakcije. Pretvaraju se u izolirane pojedince koji mogu biti povezani jedino nekim centraliziranim sustavom. Za Le Bona, osnovne su karakteristike pojedinca u gomili nestajanje svjesne osobnosti i prevlast nesvjesne osobnosti, podložnost sugestijama i težnja da se sugerirane ideje neposredno pretvore u djela. Biti u gomili za njega znači biti automat – vidi Gustave Le Bon, *Psihologija gomila*, Globus, Zagreb 1989., str. 42. Iz svega toga proizlazi možda i najvažnija karakteristika ponašanja u masi, a to je difuzija, raspršenje odgovornosti. Pojedinac postaje »utopljen« u masi, masa velikog broja pojedinaca postaje jedno biće i to biće snosi odgovornost za neko učinjeno (ne)djelovanje. Pojedinac u tom biću ne postoji zasebno, već samo kao jedan njegov mali dio. Takva je i odgovornost tog pojedinca: tek jedan mali dio one odgovornosti što bi ju za određeno (ne)djelovanje snosio pojedinac izvan mase.

Za Arendt totalitarna vladavina počiva na masovnoj podršci, no ta masovna podrška ne dolazi od neznanja ili »pranja mozga«. Polazište za totalnu dominaciju jest pretvaranje klase u masu i istovremeno uništavanje bilo kakvog oblika društvene solidarnosti, što se postiže sustavnim i besmislenim terorom.

Naime, za razliku od drugih, strogo represivnih oblika vlasti, totalitarni teror zapravo počinje kada nestane svake oporbe vlasti. Besmisleni teror nad posve nedužnim građanima proizvodi potpunu pasivnost i apatiju u društvu, te to društvo pretvara u masu atomiziranih i izoliranih pojedinaca. Bit totalitarne vladavine jest teror.³ Totalitarizam je društveno-politički sustav u kojem »pored samovolje bijesni nehaj, podmitljivost, laž, guljenje, parazitizam, nepotizam, despotizam, simbolička knuta i smrtna kazna«.⁴

Nastao, s jedne strane, na temeljima mitova, legendi i tradicije, a s druge strane na modernističkom zahtjevu racionalnosti,⁵ totalitarizam je bitno obilježen još jednim svojevrsnim novumom 20. stoljeća, a to je birokracija. Naravno, birokracija kao društvena struktura sastavljena od stroge hijerarhije položaja i uloga, temeljena na preciznim pravilima i procedurama – nije nova pojava. Ona se izvorno razvija iz institucije vladarevih savjetnika na dvoru, od Kine do srednjovjekovne Europe. No tek u moderno doba birokracija obuhvaća sve veće dijelove društvenog života. Totalitarizam, pak, prije karakterizira jedan birokratski svjetonazor, a manje strogo uređeni birokratski sustav.

Uvriježeno je mišljenje kako krajem osamdesetih godina 20. stoljeća i »padom komunizma« u Europi uglavnom završava – povijesno gledano – kratko i užasima ispunjeno, razdoblje totalitarnih političkih poredaka. Propašću komunizma ističe se pobjeda liberalne demokracije kao legalne i legitimne predstavničke vladavine većine, koja svim svojim građanima jamči slobodu i zaštitu ljudskih prava. Liberalna demokracija nadaje se kao najbolji mogući politički sustav čije ostvarenje predstavlja i treba predstavljati krajnji cilj djelovanja političke zajednice.⁶

U ovome radu želimo istaknuti kako liberalna demokracija, a posebno američki model tog sustava, u sebi nosi niz karakteristika koje, pomalo začudnom logikom moći, nalikuju totalitarizmu.

Znanstveno-tehnološko utemeljenje »unutrašnjeg totalitarizma«

Osnovna hipoteza ovog rada jest da se u posljednjih tridesetak godina na Zapadu razvija novi društveno-politički sustav kojeg nazivamo »unutrašnji totalitarizam«. Ovaj je sustav, u svom nastanku i razvoju, bitno vezan uz ono što se u filozofiji i društvenim znanostima naziva postmoderno stanje društva. Za razliku od totalitarističkih sustava u prvoj polovici 20. stoljeća – koje možemo označiti kao »vanjske totalitarizme«, jer su se temeljili na strahu i izvanjskoj prisili – sustav »unutrašnjeg totalitarizma« temelji se na neodređenom osjećaju nesigurnosti, anksioznosti i odatle izvedenom imperativu individualne sreće. Društveni imperativ poslušnosti zamjenjuje novi, društveni imperativ sreće.

Nove znanstvene paradigme, koje se razvijaju od početka 20. stoljeća, a posebno nakon Drugoga svjetskog rata, otvaraju prostor »unutrašnjem totalitarizmu« kao političkom poretku koji je bitno utemeljen u spoju znanosti i tehnologije. S obzirom da analiza cjelokupnog razvoja znanosti u

prvoj polovici 20. stoljeća umnogome prelazi okvire ovog rada, ovdje ćemo se ograničiti na nekoliko važnijih postavki kibernetike, koju smatramo ključnim znanstvenim područjem za nastanak i razvoj »unutrašnjeg totalitarizma«.⁷

Kibernetika se kao nova interdisciplinarna znanost, koja obuhvaća i ujedinjuje teoriju sistema, teoriju komunikacija i teoriju upravljanja, javlja četrdesetih godina 20. stoljeća. Utemeljitelj kibernetike jest američki matematičar Norbert Wiener (1894.-1964.) koji je, potpomognut matematičkom teorijom komunikacije Clauda Shannona i Warrena Weavera, dao potreban znanstveni okvir procesnoj filozofiji Alfreda Northa Whiteheada. Značenje samog pojma kibernetike nalazimo od grčki *kybernetike tehne* = kor-

3

Hannah Arendt, *Totalitarizam*, Politička kultura, Zagreb 1996., str. 7, 15–18, 75. U teorijskim izlaganjima o totalitarizmu uobičajeno je uzeti u obzir gotovo ideal-tipsku tipologiju Carla Friedricha, koji smatra da sve totalitarne diktature imaju šest zajedničkih karakteristika: 1. u sustavu postoji jedna sveobuhvatna ideologija koja obuhvaća sva bitna područja čovjekova života; 2. postoji jedna masovna partija (10% populacije) koju u pravilu vodi pojedinac, diktator; 3. provodi se sustavni teror od strane tajne policijske policije koju nadgleda i vodi partija; 4. potpuni monopol kontrole sredstava masovne komunikacije (novine, radio, TV, film); 5. kontrola oružanih snaga – vojske i policije i 6. centralizirano upravljanje i kontrola ekonomije putem birokracije – vidi Carl J. Friedrich, Zbigniew K. Brzezinski, *Totalitarian Dictatorship and Autocracy*, Cambridge 1965; preuzeto iz Ivan Prpić, Žarko Puhovski, Maja Uzelac, *Leksikon temeljnih pojmova politike*, ŠK, Zagreb 1990., str. 70–73.

Po Franzu Neumannu, totalitarizam ima pet bitnih karakteristika. *Prvo*, izvršen je prijelaz iz zakonima utemeljene države u policijsku državu, što se može potkrijepiti ovlaštenjima izvršnih organa-totalitarnih država da po vlastitu nahođenju raspolažu životima, slobodom i vlasništvom svojih građana. U totalitarnim državama izvršne organe vlasti ne čine sudovi i cjelokupna legislativa, već tajne službe i policija. *Drugo*, koncentracija vlasti gdje nema diobe vlasti i prevladava strogi centralizam. *Treće*, postoji monopolistička državna partija koja ima apsolutnu kontrolu nad državom i društvom. *Četvrto*, što već implicira uloga monopolističke partije, a to je prijelaz od pluralističke na totalitarnu kontrolu nad društvom. Više nema razlikovanja države i društva, društvo je potpuno prožeto državom, odnosno političkom vlašću. Kontrola društva postiže se sljedećim metodama: a) principom vođe, što nameće vodstvo vrha i odgovornost prema istom; b) instrumentalizacijom svih društvenih organizacija od strane vrhovnog vodstva; c) stvaranjem stupnjevane elite nastoji se osigurati kontrola mase iznutra i izvanjska manipulacija; d) atomiziranje i izoliranje pojedinca, što u negativnom smislu znači slabljenje i/ili uništenje svih po-

stojećih društvenih jedinica, od onih utemeljenih biologijom (obitelj), religijom, tradicijom, do onih koje se zasnivaju na radu i razonodi – u pozitivnom smislu to znači namećanje velikih i nediferenciranih masovnih organizacija zbog kojih je pojedinac još više izoliran i lakše se manipulira njime; e) pretvaranje kulture u propagandu, kulturnih vrijednosti u robe. *Peto*, ono što smo već naznačili kao ključno, a to je oslanjanje na teror, odnosno uporaba neproračunljivog nasilja kao stalne prijetnje pojedincu – vidi Franz Neumann, *Demokratska i autoritarna država*, Naprijed, Zagreb 1992., str. 207–208.

4

Vidi Boris Souvarine, *Staljin*, Globus, Zagreb 1989., str. 451.

5

O tome kako i postavke liberalizma mogu voditi do totalitarizma, osobito ako se totalitarizam veže uz razvoj tehnike i tehnologije, vidjeti npr. kod Herberta Marcusea u radu »Neke društvene implikacije moderne tehnologije«. Marcuse tu želi pokazati da individualistička racionalnost, jednom transformirana u tehničku racionalnost, razara temelje društvenog konteksta (a radi se o razvijenom društvu Zapada) unutar kojeg je kao takva i nastala.

Herbert Marcuse, »Some Social Implications of Modern Technology«, objavljeno u časopisu *Studies in Philosophy and Social Science*, IX, 1941., preuzeto iz Žarko Puhovski, *Um i društvenost*, Informator, Zagreb 1989., str. 204–210.

6

Francis Fukuyama, *Kraj povijesti i posljednji čovjek*, Hrvatska sveučilišna naklada, Zagreb 1994.

7

Okovo usmjerena analiza ne znači zaborav ili umanjanje važnosti društvenog konteksta, kojeg posebno obilježuju završetak Drugog svjetskog rata, početak hladnog rata, razvoj potrošačkog društva i otpor prema istom. No ono što smatramo presudnim u razvijanju novog društveno-političkog poretka jest razvoj znanosti i tehnologije, te zbog toga i stavljamo naglasak upravo na to područje.

milarska vještina, *kybernetes* = kormilar, *kybernian* = upravljati. Kibernetiku možemo definirati kao »znanost o upravljanju i komunikaciji u složenim elektroničkim strojevima poput računala, te u ljudskom živčanom sustavu«. ⁸

Kibernetika, kao nova znanost 20. stoljeća, promatra dinamiku složenih sustava kroz dvije osnove – informaciju i povratnu spregu, te polazi od stajališta da se svi procesi mogu shvatiti kao pojačanje jednog i drugog. ⁹ Informacija i povratna sprega čine par temeljnih pojmova za određivanje kibernetike. Za Wienera, informacija je naziv za sadržaj onoga što razmjenjujemo s vanjskim svijetom dok mu se prilagođujemo i dok utječemo na njega svojim prilagodbama. Proces primanja i korištenja informacija, ustvari, proces je naše prilagodbe slučajnostima vanjske okoline i našeg nastojanja da u toj okolini djelotvorno živimo. ¹⁰

Povratna sprega, kao drugi ključni pojam stožernog para kibernetike, upotpunjuje sliku analogije čovjeka i stroja. Za Wienera, informacije se, kao mali antientropijski brodovi, sastoje od bezbrojnih poruka i uputa što se kreću između određenih stvari i njihove okoline. U tom smislu kibernetika jest teorija koja govori o tome kako ove informacije pomažu u stvaranju predvidljivih oblika djelovanja. Povratna je sprega »upravljački« mehanizam koji to regulira. ¹¹

Kao primjer za jednostavnu mehaničku povratnu spregu, Wiener daje termostat koji kontrolira temperaturu prostora. U trenutku kada se prostor ohladi do te mjere da temperatura padne ispod oznake na brojčaniku, termostat pokreće peć koja ostaje uključena sve dok se temperatura ne izjednači s oznakom na brojčaniku. Nakon toga termostat isključuje peć, a kada temperatura tog prostora opet padne cijeli se proces ponavlja. ¹² Ovo je primjer *negativne povratne sprege*, gdje stroj pomoću mehanizma povratne sprege dobiva informacije o svom trenutnom djelovanju koje se onda mjeri prema očekivanoj izvedbi. Tako stroj može podesiti svoje djelovanje kako bi se smanjile razlike između očekivanog i onoga kako stroj stvarno djeluje. Negativna povratna sprega karakteristika je klasične kibernetike ili *kibernetike prvog reda*, koja obuhvaća razdoblje od 1943. do 1960. godine, te stavlja naglasak na upravljanje tehnološkim uređajima i razvoj svih vrsta kontrolnih sustava. Unutar negativne povratne sprege važna je izvedba ili izlaz/output nekog promatranog sustava koja se uspoređuje sa zadanim ciljem. Korektivi se poduzimaju pri odstupanju od tog cilja. ¹³ Tako se sustavi sami održavaju putem negativne povratne sprege. Suprotno tome, »kod pozitivne povratne sprege promjena u djelovanju hrani se sama sobom, učvršćujući i pojačavajući sam proces umjesto da ga prepodešava i prigušuje«. ¹⁴

Drugi razvojni ciklus, ili *kibernetika drugog reda*, počinje 1960. godine i traje do sredine osamdesetih godina. Temeljni idejni koncept ovog razdoblja jest *refleksivnost*. Ideja o refleksivnosti ulazi na područje kibernetičkog diskursa kroz raspravu o promatraču. Dok je kibernetika prvog reda slijedila tradicionalni znanstveni put smatrajući promatrača kao izdvojenog od sustava koji promatra, kibernetika drugog reda dolazi do stajališta kako je promatrač i sam dio sustava koji promatra. ¹⁵

Svoju punu znanstveno-teorijsku zrelost ovakvo stajalište dobiva objavljivanjem knjige Humberta Maturane i Francisca Varele: *Autopoietičnost i spoznaja. Realizacija življenja*. ¹⁶ Za njih, svijet jest skup informacijski zatvorenih sustava gdje organizmi odgovaraju na ono što ih okružuje u skladu s njihovom unutrašnjom samo-organizacijom. Jedini cilj organizama, sma-

traju Maturana i Varela, jest produkcija i reprodukcija organizacije koja ih određuje kao sustave. Karakteristika organizama tako nije samo navedena samo-organizacija već i *autopoetičnost*, odnosno samo-kreativnost, auto-stvaranje. Ove su postavke bitno promijenile kibernetičku paradigmu, jer temeljna zamisao o sustavima koji su informacijski zatvoreni radikalno mijenja ideju informacijske petlje putem povratne sprege. Ta petlja više ne funkcioniše na način da povezuje neki sustav s njegovom okolinom. Sa stajališta autopoetičnosti, mi ne vidimo svijet koji postoji »negdje izvan« i čije je postojanje neovisno o nama, već vidimo samo ono što nam naša sistematska organizacija dopušta da vidimo. Tako se pod utjecajem koncepta autopoetičnosti prelazi s kibernetike promatranih sustava na kibernetiku promatrača.

Za Maturanu, stvarnost izvanjska promatraču ne postoji kao jedan objektivni, od promatrača neovisan svijet, jer sama ideja svijeta implicira stvarnost koja prethodi promatračevoj konstrukciji stvarnosti. Maturana smatra da stvarnost za sve ljude, ali i za sva živa bića postoji samo kroz interaktivne procese koji su određeni unutrašnjom organizacijom pojedinog organizma.¹⁷ Ovakvo razmišljanje vodi osnovnoj postavci njegove teorije, a ta je da živi sustavi funkcioniraju unutar jedne organizacije koja ih zatvara u sebe same i ostavlja svijet izvan njih. *Autopoetičnost* je, za Maturanu i

8

Posebno izdanje časopisa *Studio International* iz 1968. godine, koji je bio posvećen izložbi 'Kibernetička slučajnost' u Institutu za suvremenu umjetnost u Londonu – preuzeto iz David Tomas, »Povratna sprega i kibernetika: Nova slika tijela u kiborškom dobu«, u: Mike Featherstone, Roger Burrows, *Kiberprostor, Kibertijela, Cyberpunk. Kulture tehnološke tjelesnosti*, Naklada Jesenski i Turk, Zagreb 2001., str. 39–71, tamo str. 53.

9

Vidi Jeremy Rifkin, *Biotehnoško stoljeće. Trgovina genima u osvit vrllog novog svijeta*, Naklada Jesenski i Turk, Zagreb 1999., str. 227.

10

Norbert Wiener, *Kibernetika i društvo. Ljudska upotreba ljudskih bića*, Nolit, Beograd 1964., str. 32.

11

Vidi Jeremy Rifkin, *Biotehnoško stoljeće. Trgovina genima u osvit vrllog novog svijeta*, Naklada Jesenski i Turk, Zagreb 1999., str. 227.

12

Vidi Norbert Wiener, *Cybernetics; or, Control and Communication in the Animal and the Machine*, The MIT Press, Cambridge (Massachusetts) 2000., str. 96 i 97.

13

Felix Geyer, *The Challenge of Sociocybernetics*, str. 3.

Vidjeti Internet stranice – <http://www.unizar.es/sociocybernetics/chen/pfge2.html>. Rad je izložen na 13. Svjetskom kongresu sociologije, koji se održao u Bielefeldu od 18. do 24. lipnja 1994.

14

Jeremy Rifkin *Biotehnoško stoljeće. Trgovina genima u osvit vrllog novog svijeta*, Naklada Jesenski i Turk, Zagreb 1999., str. 228.

15

Ovdje se radi o prijelazu s koncepcije negativne povratne sprege na pozitivnu povratnu spregu. Sam prijelaz i nije bio potpuno neočekivan, jer temeljni koncept kibernetike kao znanosti, koji se zasniva na informaciji i povratnoj sprezi, implicitno potkapa zamisli prevladavajuće u prvom razvojnom ciklusu. Upravo u pokušajima ugradnje koncepta refleksivnosti u temelje kibernetike stvara se kibernetika drugog reda, čije ključno pitanje postaje kako redefinirati homeostatske sustave tako da i promatrač bude uključen u analizu. Za početak ovog razdoblja važan je rad Heinza von Foerstera, koji 1960. godine objavljuje prvi od svojih eseja skupno objavljenih u knjizi *Observing Systems*. Početno stajalište von Foerstera jest da promatrač nekog sustava može i sam biti konstituiran kao sustav koji će biti promatran. Von Foerster je ovo stajalište nazvao »kibernetika drugog reda«, jer ono proširuje kibernetičke principe na same kibernetičare.

16

Humberto R. Maturana, Francisco J. Varela, »Autopoiesis and Cognition: The Realization of the Living«, *Boston Studies in the Philosophy of Science*, Vol. 42, D. Reidel, Dordrecht 1980.

17

Ibid., str. 121.

Varelu, cirkularnost organizacije koja čini živi sustav jednim skupom interakcija, te se upravo ta cirkularnost mora održavati da bi živi sustav opstao i održao svoj identitet kroz razne interakcije.¹⁸ Tako svaki živi sustav konstruira svoju okolinu kroz »područja interakcije« što ih omogućuje autopoetična organizacija tog živog sustava. Ono što se nalazi izvan tog »područja interakcije« ne postoji za taj živi sustav. Sposobnost živih organizama da sačuvaju svoju autopoetičnu organizaciju nužan je i dovoljan uvjet da bi sustavi bili živi. Svi su živi sustavi autopoetični, te sve fizičke sustave, ako su autopoetični, možemo označiti kao žive. Tako je sposobnost autopoetičnosti izjednačena s pojmom i konceptom života.

Sa stajališta autopoetičnih procesa, postoji samo kružna međuigra procesa koji nastavljaju ostvarivati svoju autopoetičnost i koji uvijek funkcioniraju u sadašnjosti stvarajući organizaciju koja proizvodi njih same.¹⁹

Humberto Maturana riješio je problem definiranja sustava uvođenjem kružne dinamike, gdje ono što je živo stalno producira i reproducira odnose konstitutivne njegovoj vlastitoj organizaciji. Na taj je način okrenuo teorijske postavke kibernetike prvog reda, jer umjesto da određuje sustav kao »crnu kutiju« i stavlja naglasak na mehanizam povratne sprege između tako shvaćenog sustava i njegove okoline, Maturana je okolinu odredio kao »crnu kutiju« te je istaknuo refleksivne procese koji nekom sustavu omogućuju samo-produciranje.²⁰

Prijelaz teorijskog i praktičnog interesa kibernetike s negativne povratne sprege na pozitivnu odvija se šezdesetih i, posebice, sedamdesetih godina 20. stoljeća.

Upravo spoznaja kako su sustavi/živi organizmi/čovjek autopoetični ili samoproduktivni, odnosno kako u određenoj mjeri sami upravljaju svojim djelovanjem, vodi napuštanju koncepcije negativne povratne sprege. Jer, postaje jasno da se njihovo djelovanje ne može kontrolirati izvana, a posebno u uvjetima koji su postajali sve složeniji. Ovaj je prijelaz u filozofiji znanosti poznat kao uključivanje promatrača u predmet proučavanja i napuštanje »black box« koncepcije.

S tim u vezi, na području političkog dolazi do promjene jer se zahtjev *poslušnosti*, kao temeljni društveni zahtjev u prvih pedeset godina 20. stoljeća, mijenja u imperativ *sreće*, zabave, zadovoljstva. Socijalna kontrola više se ne pokušava provesti pomoću prisile, prije svega zbog neučinkovitosti takvog nastojanja. Autopoetični čovjek će prije ili kasnije ustati protiv izvanjskog pokušaja promjene njegova ponašanja u cilju prihvaćanja određenih političkih svjetonazora. Zeljena promjena mora doći iznutra, kao pozitivna povratna sprega; to će biti socijalna kontrola bez vidljivih znakova kontrole. Misao će vodilja biti da svatko mora sam pronaći svoje zadovoljstvo, mora se samozadovoljavati da bi bio označen kao društveno prihvatljiv pojedinac. Nove spoznaje u znanosti stoje u korelaciji s promjenom tipa političkog poretka, no teško je jednoznačno odrediti što je nastalo prije ili što je vršilo jači utjecaj. Ovakve primjere možemo naći i izvan 20. stoljeća, na koje smo se ovdje ograničili.

Tipologija »unutrašnjeg totalitarizma«

Novi društveno-politički poredak, kojeg nazivamo »unutrašnjim totalitarizmom«, te koji se razvija pod bitnim utjecajem novih znanstvenih paradigmi sredine 20. stoljeća, nastaje u društvenom kontekstu razočaranja projektom Moderne. Osnovne su karakteristike »unutrašnjeg totalitarizma«:

1. U sustavu postoji mnoštvo refleksivnih i samorefleksivnih »malih priča« koje potiču zabavu i potrošnju kao dominantne obrasce života, kroz koje se postiže krajnji cilj (individualna sreća) i koje se teže proširiti na sva područja društvenog života.
2. Na vlasti su bezlična birokracija i multinacionalne kompanije.
3. Provodi se sustavna infantilizacija pomoću masovnih medija i računalne tehnologije kao dominantnih čimbenika postmodernog procesa socijalizacije.
4. Stvarnost se nadaje kao proizvod tehno-znanstvenog sustava unutar kojeg nestaje mogućnost određivanja čovjeka kao prirodnog društvenog bića.
5. Cjelokupnim društvenim i kulturnim životom dominira radikalni individualizam i tržišni odnosi temeljeni na vulgarnom shvaćanju liberalizma.
6. Kao posljedica sekularizacije ideje napretka gubi se utjecaj transcendentnog u svakidašnjem životu i ukida povijesna dimenzija, što donosi stalno perpetuiranje sadašnjosti i ukidanje čovjeka kao bića budućnosti, te otvara mogućnosti stvaranja neljudskih oblika inteligentnog života.

»Unutrašnji totalitarizam« nastaje i razvija se unutar postmodernog društvenog konteksta koji, između ostalog, karakterizira urušavanje legitimacijskih funkcija »velikih priča«, te gubitak temelja, referentnog okvira iz kojeg bi se izvodila objektivna istina. Za Jean-François Lyotarda, u postmodernom stanju društva niti jedna forma diskursa nije važnija od druge,

18

Ibid., str. 9.

19

N. Katherine Hayles, *How We Became Post-human. Virtual Bodies in Cybernetics, Literature and Informatics*, The University Press of Chicago, Chicago 1999., str. 139. Ovakva stajališta otvaraju teorijski put za ono što nazivamo »zarobljenost u sadašnjosti«, a što smatramo jednom od osnovnih karakteristika »unutrašnjeg totalitarizma«. Unutar takvog sustava život sve više postaje košmarni *perpetuum mobile*, produciranje i reproduciranje zarobljeno u sadašnjosti i lišeno bilo kakvog oblika svrhovitosti.

20

Ove teorijske zamisli Humberta Maturane i Francisca Varele neodoljivo podsjećaju na teorijski pristup koji se, iako nudi poprilično široku orijentaciju, u sociologiji skupno naziva simbolički interakcionizam. Ukratko, simbolički interakcionizam polazi sa stajališta kako ne živimo samo u fizičkoj već i u simboličkoj okolini. Mi kao ljudi ne reagiramo izravno na događaje i pojave u našoj fizičkoj okolini, već ih interpretiramo, pridajemo im neka značenja i onda na temelju tih interpretacija djelujemo. Naglasak se stavlja na naše definiranje neke situacije, jer će ta definicija utjecati na naše djelovanje. Kroz te interpretacije i pridavanja značenja događajima i pojavama u našoj okolini, mi konstruiramo društvenu stvarnost. Ovaj teorijski pristup označen je čuvenom rečenicom američkog sociologa Williama Isaaca Thomasa, koja gla-

si: »Ako ljudi definiraju situaciju kao realnu, ona će biti realna u svojim posljedicama.« Ako malo zaoštrimo ova teorijska stajališta, onda možemo reći kako ona impliciraju da nije važno ono što se događa, već ono što mi mislimo da se događa, jer ono što mi mislimo da se događa utječe na naše ponašanje. Odnosno, svatko od nas ljudi konstruirati svoju verziju društvene stvarnosti unutar koje je on sam stvaralačko biće *per se*. Tako dolazimo do jednog od ključnih pitanja/problema postmodernog društva – što je to stvarnost? Postoji li uopće jedna stvarnost, objektivna i nama izvanjska? Postoje li Durkheimove društvene činjenice, ili je stvarno samo ono što se nalazi u našim mislima? Naznačena teorijska stajališta sugeriraju kako objektivna stvarnost ne postoji jer, kao što smo vidjeli kod Maturane i Varele, sve ono što se ne nalazi unutar »područja interakcije« nekog sustava, za taj sustav ne postoji. Dakle, ukoliko se ja kao ljudsko biće, osoba, pojedinac ne nalazim unutar »područja interakcije« nekog drugog pojedinca, neke druge osobe u ovom trenutku promatrane kao sustav, onda ja ne pridonosim autopoezičnosti te druge osobe promatrane kao sustav, što znači da za tu drugu osobu ne postojim. Vrijedi i obrnuto, na tragu teorije socijalne razmjene, ako kao pojedinac ne pridonosim autopoezičnosti drugog pojedinca, onda postoji velika vjerojatnost da neću biti unutar »područja interakcije« te druge osobe i samim time za tu drugu osobu ne postojim.

već postoji višestrukost jednakovrijednih istina.²¹ Razotkrivanje istine kao društvene konstrukcije određene zajednice posljedično dovodi do usmjerenja pozornosti sa svijeta kakav jest na svijet kakav se predstavlja. Konstrukcija stvarnosti time postaje važnija od same stvarnosti. To mnoštvo »malih jednakovrijednih priča« karakterizira refleksivnost u smislu stalnog preispitivanja i mijenjanja obrazaca društvenog djelovanja.²²

Dva procesa, ili dvije karakteristike »unutrašnjeg totalitarizma«, smatramo ključnima, a to su proces socijalizacije koji postaje/pretvvara se u proces infantilizacije, te narušavanje uvriježenog kontinuuma vrijeme-prostor, odnosno ukidanje povijesne dimenzije i zarobljavanje u sadašnjosti.

Proces socijalizacije kao proces infantilizacije

Tijekom cjelokupne ljudske povijesti nalazimo bezbroj više ili manje uspješnih pokušaja pokoravanja grupa ljudi, plemena, naroda, nacija. Ti su se pokušaji temeljili na različitim izvorima moći – od gole sile u obliku prvih oruđa i oružja, naoružanih grupa, prvih plaćenika, organizirane vojske, pozivanja na prirodne sile, mitove i bogove, pa sve do racionalno utemeljene birokratske vlasti. Težnja za pokoravanjem ljudi dobila je svoj veliki finale u totalitarnim sustavima prve polovice 20. stoljeća, koji su se razvijali u Italiji, Njemačkoj, Sovjetskom Savezu i Kini. Nakon propasti velikih totalitarnih sustava 20. stoljeća – koji su se uglavnom temeljili na sili, psihičkoj i fizičkoj – posljednjih 30-tak godina na Zapadu se razvija oblik društveno-političkog sustava kojeg nazivamo »unutrašnji totalitarizam«.

Jedna od osnovnih karakteristika ovog sustava jest da proces socijalizacije novih članova društva sve više postaje dominantno područje masovnih medija, a gdje se uloga temeljnih institucija društva, kao što su obitelj, škola, crkva, sve više smanjuje.

Pitanje društvene prihvatljivosti i stabilnosti u takvom sustavu premješta se s područja prisile na područje sreće i zabave. Osnovni društveni imperativ »unutrašnjeg totalitarizma« postaje zahtjev »biti sretan!« Biti sretan znači biti neobvezan, bezbrižan u svom svijetu. Promjenom vrijednosti što ih društvo, uglavnom posredstvom medija, ističe kao poželjne, mijenja se i sam proces socijalizacije koji sve više postaje proces infantilizacije. Proces socijalizacije, kao proces učenja društveno prihvatljivog ponašanja, sve je više tehnološki posredovan i pretvara se u proces infantilizacije, odnosno postaje proces skraćivanja vremena od pojave želje kod pojedinca do njezina ispunjenja.

Za stvarno učenje, prije svega kroz socijalnu interakciju, u društvu ubrzanog življenja, ni roditelji niti njihova djeca više nemaju vremena. Tako proces socijalizacije postaje proces ispunjavanja želja novim članovima društva koji se legitimiraju sebičnim zahtjevom »Ja hoću!«. Jean Baudrillard izlaže o političkom poretku kojime dominira simulakrum, te smatra da je slogan »Neka vaše želje budu stvarnost!« moguće razumjeti kao »krajnji slogan vlasti, jer je u jednom svijetu bez referencija čak i zbrka u načelu stvarnosti i u načelu žudnje manje opasna od zarazne hiperstvarnosti«. ²³

Lytard smatra kako je brzi razvoj informacijskih i komunikacijskih sustava jedna od bitnih karakteristika takvoga društva gdje slika stvarnosti i kompjuterizirana informacija o toj stvarnosti zamjenjuju izravni kontakt sa stvarnim svijetom. Stvarnost se nadaje kroz posredovane strukture znanja što nam ih daju informacijski sustavi postmodernog društva.²⁴ Ovaj nedo-

statak izravnog kontakta sa stvarnošću, te uopće teškoće pri pokušaju određivanja što je stvarnost, jedna je od karakteristika postmodernog društvenog konteksta i političkog poretka što ga ovdje nazivamo »unutrašnji totalitarizam«.

Za Baudrillarda, postmoderni društveni kontekst određuje moć *simulacruma*.²⁵ Baudrillard smatra kako četiri povijesna poretka, sukladna sukcesivnim fazama slika o stvarnosti, karakteriziraju zapadnu kulturu. Prvi je poredak feudalizam, gdje je slika refleksija stvarnosti. Drugi je poredak razdoblje oponašanja ili imitacije, koji počinje s Renesansom i traje do Prve industrijske revolucije. Ovdje slika skriva i izvrće stvarnost. Treći je poredak onaj »proizvodnje«, koji se odnosi na industrijsko društvo gdje slika skriva odsutnost i udaljavanje od stvarnosti. Četvrti je poredak onaj »simulacije«, koji je karakteristika sadašnje faze razvoja društva – ovdje slika nema nikakve veze sa stvarnošću. To je treći poredak *simulacruma* gdje dominira moć simulacije, a čiji početak Baudrillard smješta u Renesansu. U razdoblju postmoderne nema više temeljne stvarnosti na koju bi se objekti i njihovi znakovi mogli referirati. To je razdoblje »hiperrealnosti«. Savršeni primjer za svijet u kojem živimo jest Disneyland – gdje imamo gusare, robotizirane svjetove budućnosti, likove iz crtanih filmova itd.,²⁶ svijet prividnosti gdje su sve vrijednosti preuveličane, simulirane i predstavljene gledatelju.

Kevin Robins smatra da nove tehnologije, proizašle iz kibernetičkih postavki, nude mogućnost infantilnog iskustva moći i beskrajnih mogućnosti. U virtualnim svjetovima konačno možemo polagati pravo na infantilnu iluziju o čarobnoj stvaralačkoj moći.²⁷

Možemo postaviti pitanje: Nije li jedan od važnih preduvjeta razvoja modernog industrijskog društva, te kasnije njegova postmodernog stanja, bila upravo infantilizacija njegovih članova? Francis Bacon, jedan od utemeljitelja novovjekovne znanosti, na čijim temeljima nastaje moderno društvo, na jednom mjestu kaže:

»Neka ulazak u kraljevstvo čovjekovo, koje počiva na naukama, ne bude mnogo drukčiji nego ulazak u kraljevstvo nebesko, u koje se može ući samo sličan djetetu.«²⁸

21

Vidi Jean-François Lyotard, *The Postmodern Condition. A Report on Knowledge*, University of Minnesota Press, Minneapolis 2002.

22

Anthony Giddens, *The Consequences of Modernity*, Polity, Cambridge 1990., str. 45.

23

Jean Baudrillard, *Simulakrumi i simulacija*, Naklada DAGGK, Karlovac 2001., str. 37.

24

Vidi Norman K. Denzin, »Postmodern Social Theory«, u: David Mc Quaire (ur.), *Readings in Contemporary Sociological Theory. From Modernity to Postmodernity*, SAGE, London 1995., str. 403.

25

Vidi Mark Poster (ur.), *Jean Baudrillard: Selected Writings*, Polity Press, Blackwell, Oxford 1996., str. 166–185.

26

Vidi Jean Baudrillard, *Simulakrumi i simulacija*, Naklada DAGGK, Karlovac 2001., str. 14, 22, 23; Jean Baudrillard, *Disneyworld Company*, na Internet stranicama <http://www.uta.edu/english/apt/collab/texts/disneyworld.html>.

27

Kevin Robins, »Kiberprostor i svijet u kojem živimo«, u: Mike Featherstone, Roger Burrows, *Kiberprostor, Kibertijela, Cyberpunk. Kulture tehnološke tjelesnosti*, Naklada Jesenski i Turk, Zagreb 2001., str. 201–202.

28

The Works of Francis Bacon, Vol. I – preuzeto iz Gajo Petrović, *Engleska empiristička filozofija*, NZMH, Zagreb 1979., str. 21.

Postmoderni društveni kontekst razvijenog Zapada pridonosi novom, gotovo doslovnom značenju ovih riječi.

Zarobljenost u sadašnjosti

Sljedeća karakteristika ovoga sustava jest potpuna zaokupljenost sadašnjošću. Sekularizacija ideje napretka stavlja ciljeve u područje sadašnjosti, što smanjuje utjecaj transcendentnog u svakodnevnom životu. Ciljevi su SADA i OVDJE, i SADA i OVDJE ih je potrebno ostvariti. To i nije nelogično ako uzmemo u obzir da se ovakav sustav održava ekonomskim blagostanjem koje, između ostalog, proizlazi iz poticanja povećane potrošnje i usmjeravanja vrijednosti i ciljeva na područje materijalnog. Postavljanjem ciljeva u domenu sadašnjosti dolazi do ukidanja čovjeka kao transcendentnog bića, a samime tim i kao bića budućnosti. Nakon ostvarenja jedne skupine ciljeva, npr. osiguranja materijalnih uvjeta života, kao u video-igrama prelazi se na višu razinu, npr. u borbu za zaštitu okoliša ili za zaštitu životinja, i tako dalje. No, da bi se ostvarila potpuna zaokupljenost sadašnjošću, potrebno je obrisati bilo kakav smisao prošlih događaja, odnosno lišiti povijest smislenog sadržaja.²⁹ Baudrillard smatra da se olako prelazi preko činjenice da su našu stvarnost već preradili mediji, što uključuje i prošlost. Zbog toga razumijevanje povijesti, onoga što se dogodilo,

»... neće više biti moguće zato što su temeljni pojmovi, poput odgovornosti, objektivnog razloga, smisla (ili ne-smisla) povijesti, nestali ili su na putu nestajanja. Posljedice moralne, kolektivne svijesti u cijelosti su medijski posredovane, što potvrđuje terapijski žar s kojim pokušavamo uskrsnuti tu savjest, odnosno ono malo daha koliko joj je još ostalo.«³⁰

Važnost ovakvog postupanja s prošlim događajima, odnosno poviješću, jest u oslobađanju od promišljanja dane stvarnosti koja se može promišljati jedino usporedbom s nekim prethodnim stanjem. Ako sve što je bilo prije i nema nekakav određeni smisao, onda niti usporedba nije smisljena. Ukidanjem povijesti ukida se temelj promišljanja stvarnosti u kojoj živimo. Sadašnjost nije potrebno misliti, već ju je potrebno živjeti. Pitanje sreće postaje ključnim pitanjem ovakvog društvenog sustava. Bez mogućnosti smisljene usporedbe prošlog stanja sa sadašnjim, budućnost postaje nezamisliva, a sadašnjost neizvjesna.

Plastičan opis ovakvog društvenog sustava dao je Aldous Huxley u svom distopijskom romanu *Vrli novi svijet*.³¹ Huxley opisuje društvo klonova koji žive u Svjetskoj državi čije su temeljne postavke Zajednica, Istovjetnost, Stabilnost. Društvo je podijeljeno u pet kasta. Alfe, Bete, Game, Delte i Epsiloni dobiveni su procesom bakanovskizacije, odnosno procesom kloniranja putem kojeg se iz jednog oplodjenog jajašca dobiva 96 istovjetnih bližanaca. Nakon »rođenja« klonovi pomoću hipnopedije (učenje u snu) usvajaju temeljne društvene vrijednosti, od kojih su najvažnije: pasivna poslušnost, materijalna rastrošnost, te svakodnevna zaokupljenost raznim oblicima zabave i promiskuitetom. Stupanj usvajanja tih vrijednosti uvjetovan je predodređenom pripadnošću pojedinoj kasti. Društvena stabilnost Svjetske države postiže se i održava biološkim inženjeringom i potpunim predodređivanjem novih članova društva. Dužnost svakog člana društva jest »biti djetinjast«, jer »zajednica sniva dok pojedinac uživa«. No ipak, neka znanja i vještine nužna su zbog funkcionalnog obavljanja poslova. Hipnopedijom se usvajaju potrebna znanja, ali bez mogućnosti povezivanja tih spoznaja u cjelinu, jer »neku opću predodžbu moraju dobiti žele li svoj po-

sao obavljati inteligentno, no što je moguće nejasniju žele li postati dobri i sretni članovi društva«. ³²

Huxley ovim romanom ironizira američko društvo, a zanimljivo je njegovo opažanje iz 1918., o tome kako će jedna od najtužnijih posljedica Prvog svjetskog rata biti »neizbježno ubrzanje američke svjetske dominacije«. Kasnije, tijekom dvadesetih godina prošlog stoljeća, Huxley je više puta ponavljao da je »budućnost Amerike budućnost svijeta«. Danas, u prvim godinama 21. stoljeća, a posebno nakon terorističkih napada na SAD, te napada SAD na Afganistan i Irak, ovakvu procjenu ne možemo smatrati neutemeljenom.

Slagali se s Huxleyem ili ne, postaje jasno kako se pod procesima globalizacije, dragovoljnog ili prisilnog usvajanja proklamiranih vrijednosti demokracije i tržišne privrede, nameće i svojevrsna ignorancija spram povijesti, te odatle izvedena filozofija pragmatizma s utilitarnim vrijednostima. Medijski posredovana slika društvenog sustava koji bi nas trebao zadiviti svojom slobodom, zaštitom ljudskih prava i ekonomskim blagostanjem, nalik je na čovjeka na biciklu u fitness dvorani – velika aktivnost, ali bez stvarnog kretanja.

To je slika društva s velikom unutrašnjom dinamikom, ali s vanjskom statikom, bez stvarnog napredovanja. Sekularizacija ideje napretka, te iz toga prebacivanje transcendentnog cilja u sadašnjost i ukidanje povijesti, ne ostavlja mogućnost za stvarni napredak u smislu humanijih i boljih uvjeta života za većinu. Upravo zbog toga daje se naglasak na razvoj novih tehnologija i pojedinih područja znanosti.

Marshall McLuhan u svojim poznatim studijama ³³ o razvoju medija izlaže tvrdnju kako razvoj radija postavlja slušatelje u poziciju djece, jer slušanje radija ne ostavlja mogućnost postavljanja pitanja. Kao u odnosu roditelji-djeca, gdje glas djece uopće ne vrijedi, tako i kod slušanja radija slušatelji ne mogu postavljati pitanja, odnosno aktivno se uključiti u komunikaciju. Daljnjim razvojem medija i pojavom televizije »globalno selo djece« prelaзи u »globalno selo zirkala«. ³⁴ Gledateljstvo ispred tv-zaslona pretvara se u tiho mnoštvo voajera koji svakodnevno ulaze u tuđe živote, često puta i u one najintimnije trenutke kao što su ljubav i smrt.

No odnos gledatelja spram televizije kao medija i dalje ostaje pasivan. ³⁵ Upravo u razbijanju tog pasivnog odnosa pojedinac-zaslon Paul Levinson vidi ključnu ulogu Interneta kao globalne mreže koja omogućuje aktivno sudjelovanje na doista bezbroj načina. Npr. izrada svoje vlastite web-

29

Dobar primjer za to su noviji hollywoodski filmovi, koji ne samo da krivotvore povijest već nude bezbroj različitih verzija povijesnih događaja unutar kojih se gubi smisao.

30

Jean Baudrillard, *Simulacija i zbilja*, Naklada Jesenski i Turk, Zagreb 2001., str. 195.

31

Aldous Huxley, *Vrli novi svijet*, Izvori, Zagreb 1998. Roman je prvi puta objavljen 1932.

32

Vidi Aldous Huxley, *Vrli novi svijet*, Izvori, Zagreb 1998., str. 18.

33

Vidi Marshall McLuhan, *The Gutenberg Galaxy. The Making of Typographic Man*, Routledge and Kegan Paul, London 1962.; Isti, *Understanding Media. The Extensions of Man*, Routledge, London 1994.

34

Vidi Paul Levinson, *Digitalni McLuhan*, Izvori, Zagreb 2001., str. 81.

35

O pasivnosti ispred tv-zaslona, posebno pri gledanju nogometnih utakmica, vidjeti zaista zanimljiva zapažanja Umberta Eca u: *Faith in Fakes. Travels in Hyperreality*, Minerva, London 1996.

stranice, sudjelovanje u on-line raspravama ili pohađanje virtualnih fakulteta.

Tako se sve prisutnija društvena pasivnost razvijenog svijeta nadomješta tehnološki posredovanom aktivnošću unutar virtualne stvarnosti, gdje pojedinac stvara svoja vlastita pravila igre i gdje su jedina ograničenja opet tehnološki posredovana. Virtualna stvarnost i kibernetički prostor³⁶ postaju (ne)ograđeno igralište unutar kojeg je, uvjetno rečeno, sve dopušteno.

»Biti on-line« novi je izraz za »biti društveno prihvatljiv«. Pitanje kontrole Interneta nije pravilno usmjereno pitanje jer, barem za sada, ne postoje efikasni načini potpune kontrole globalne mreže. Sam status »on-line« označava kontrolu, odnosno »odsutnost« iz stvarnog svijeta. Mogućnosti novih sustava društvene kontrole pojedinaca otvaraju se kroz »odsutnost« tih pojedinaca iz stvarnosti.

Zaključak: Jesmo li osuđeni na distopiju?

Totalitarističke sustave u prvoj polovici 20. stoljeća možemo promatrati kao veliko finale i slom velikih ideologija, »velikih priča« kao što su fašizam, nacizam i komunizam. S druge strane, možemo reći da je to bio jedan mehanički pokušaj uspostavljanja i ostvarivanja neljudskog, dakle jedan pokušaj koji proizlazi iz mehanicističke paradigme. Također, totalitarizme toga vremena i njihovu propast možemo promatrati kao kraj »starog svijeta« mitova, legendi, tradicije, religije... gdje je jedna od osnovnih karakteristika bila potraga za smislom na jednoj općoj, društvenoj razini, nakon čega slijedi uspostava »novog svijeta« unutar kojeg dominiraju pragmatizam, imperativ vlastitog zadovoljstva i sreće, te potraga za smislom života isključivo na individualnoj razini. Ovako apstraktno-analitičko razgraničenje uključuje modernizacijske procese koji pripadaju u »oba svijeta«.

U sustavima »vanjskog totalitarizma« dolazi do mehaničkog postavljanja neljudskog, jer su ovdje svi ljudi *a priori* sumnjivi iz jednostavnog razloga što imaju sposobnost mišljenja. Ta se sumnja, barem u kontekstu totalitarizama prve polovice 20. stoljeća, ne može ukloniti izvanjskim čimbenicima, npr. prisilom, odnosno uzornim ponašanjem i poslušnošću, jer čovjek može promijeniti svoje mišljenje ili stvoriti privid da je to učinio.³⁷

»Totalitarni su pokreti masovne organizacije atomiziranih, izoliranih pojedinaca. U usporedbi s ostalim strankama i pokretima, njihova najistaknutija značajka jest zahtjev za totalnom, neograničenom, bezuvjetnom i neopozivom odanošću pojedinca člana... Takva se odanost može očekivati samo od potpuno izoliranog ljudskog bića koje, bez ikoje druge društvene veze s obitelji, prijateljima, drugovima, čak i običnim poznanicima, osjećaj da ima neko mjesto u svijetu stječe samo iz pripadnosti pokretu, iz članstva u stranci... Potpuna je odanost moguća jedino kada je vjernost ispražnjena od svakog konkretnog sadržaja, iz kojeg prirodno slijedi mogućnost da čovjek promijeni mišljenje.«³⁸

Razvijanje jednog fiktivnog, izmišljenog svijeta u kojem nije bitno što se govori i događa, već je bitna dosljednost, vođe i partije, važan je uvjet za totalitarizam. Kada ovakav sustav propadne, njegovi fanatični članovi jednostavno će odustati od tog sustava i tražiti drugu fikciju, ili čekati da se ova prva dovoljno oporavi. U ovakvom odnosu nema mjesta za mučeničke smrti, kao npr. u vjerskih fanatika, iako su, kako Arendt kaže, članovi totalitarnog pokreta bili spremni umrijeti smrću robota.

U suvremenom društvenom kontekstu razvijenog Zapada, razvijaju se novi fiktivni svjetovi utemeljeni u tehno-znanstvenom sustavu, konkretnije u

konceptu virtualnosti,³⁹ kao temeljnom konceptu kibernetike trećeg reda. Virtualno-simboličko okružje tih svjetova rastvara uvriježene postavke o čovjeku kao subjektu, njegovu identitetu i ljudskoj zajednici općenito.

Za Alaina Tourainea, proces modernizacije označava proces formiranja subjekta koji predstavlja pojedinačnu volju za djelovanjem i priznavanjem kao onoga koji djeluje. Važno je napomenuti da Touraine određuje ideju subjekta kao centralni princip koji nam dopušta otpor prema autoritarnoj

36

Pojam *virtualne stvarnosti* (Virtual Reality) dolazi od Jarona Laniera (1986.). U doista nepreglednom korpusu literature o tom pojmu izdvajamo tek dva naslova. Tako Michael Heim smatra kako koncept virtualne stvarnosti predstavlja određeni osjećaj/iskustvo gdje neka simulacija stvara nešto naizgled stvarno/realno, a u biti to nije. Za njega, virtualna stvarnost jest neki događaj ili entitet koji je stvaran u svojim posljedicama, ali ne i kao činjenica – vidi Michael Heim, *The Metaphysics of Virtual Reality*, Oxford University Press, New York 1993., str. 109–110. Na tragu ovakvog razmišljanja jest i Jonathan Steuer, koji određuje virtualnu stvarnost kao određeni tip iskustva, a ne kao spoj hardware-a. Uobičajeno definiranje virtualne stvarnosti kao novog medija koji u sebi sadrži određenu kolekciju tehnološkog hardware-a – npr. računalo, zaslone koji se montiraju na glavu (HMD), stereoslušalice i rukavice za pristup podacima – za Steuera nije primjereno. On svoje određenje virtualne stvarnosti temelji na konceptima prezentnosti i teleprezentnosti, odnosno bivanja u okolini koja je ili prirodno ili posredno (tehno-loški) generirana. Virtualna stvarnost jest, po njemu, realna ili simulirana okolina unutar koje imamo iskustvo teleprisutnosti – vidi Jonathan Steuer, »Defining Virtual Reality: Dimensions Determining Telepresence«, *Journal of Communication* 42 (4), Jesen 1992., str. 73–93. *Kibernetički prostor* (Cyberspace) kao pojam javlja se kroz cyberpunk literaturu, prije svega kod Williama Gibsona (*Neuromancer*, 1983.). Kibernetički je prostor sačinjen od informacija unutar kojeg su podaci oblikovani na način koji pruža privid kontrole, pristupanja i premještanja informacija od strane jednog ili više korisnika. Pritom je taj korisnik/ica povezan s velikim brojem drugih korisnika pomoću određene simulacije što se odvija u petlji povratne sprege s korisnikom – vidi Mike Featherstone, Roger Burrows, »Kulture tehnološke tjelesnosti«, u: Mike Featherstone, Roger Burrows, *Kiberprostor, Kibertijela, Cyberpunk. Kulture tehnološke tjelesnosti*, Naklada Jesenski i Turk, Zagreb 2001., str. 15.

37

»Napisao on DOLJE VELIKI BRAT ili se suzdržao da to napiše, nema razlike. Nastavio on s dnevnikom ili ne nastavio, nema razlike. Misaona policija će ga i ovako i ona-ko uhvatiti. Počinio je – a bio bi počinio i da uopće nije stavio pero na papir – osnovni

zločin koji u sebi sadrži sve ostale. Zvalo se to: misaoni zločin, mentalni delikt... Misaoni zločin ne povlači za sobom smrt. Misaoni zločin JEST smrt.« – Vidi George Orwell, 1984, August Cesarec, Zagreb 1983., str. 22, 31.

38

Hannah Arendt, *Totalitarizam*, Politička kultura, Zagreb 1996., str. 51.

39

Koncept virtualnosti počiva na dualitetu materijalnost-informacija, a povezan je s računalnom simulacijom koja dovodi tijelo u povratnu spregu s računalno-generiranom slikom. Za obrazloženje pojma virtualnosti i kasnijih izvedenica – *virtualne stvarnosti* (Virtual Reality) i *kibernetičkog prostora* (Cyberspace) – nužno je naznačiti nekoliko postavki matematičke teorije informacije unutar koje je koncept virtualnosti bitno utemeljen. Claude Shannon definirao je informaciju kao funkciju vjerojatnosti bez dimenzija, nematerijalnu i bez nužne povezanosti s određenim smislom/značenjem. Apstrahiranje informacije od materijalnog utemeljenja značilo je postavljanje informacije kao slobodno lebdeće i neosjetljive na promjene u okolini, odnosno u određenom kontekstu. Wiener je smatrao da je informacija izbor jedne određene poruke između svih mogućih poruka. I Shannon i Wiener držali su nužnim odvojiti informaciju od određenog značenja/smisla, jer su tražili stabilnu vrijednost informacije koja se kreće među različitim kontekstima. Ako bi informacija bila čvrsto povezana s određenim značenjem, smatrali su, došlo bi do promjene njezine vrijednosti pri svakom ulasku u neki novi kontekst, jer kontekst utječe na značenje – vidi Claude Shannon, Warren Weaver, *The Mathematical Theory of Communication*, University of Illinois Press, Urbana 1962. No, uzeta izvan konteksta, ovakva definicija dopušta konceptualizaciju informacije kao jednog entiteta koji se nepromijenjen može kretati između različitih materijalnih supstrata. Time se stvaraju pretpostavke razvoja koncepta virtualnosti i onoga što će se zvati 'virtualna stvarnost'. Odrđivanjem čovjeka kao informacijskog obrasca, ili kao stroja za obradu informacija, stvaraju se i pretpostavke za obitavanje čovjeka unutar takve stvarnosti.

moći.⁴⁰ Smatramo da postmoderno prihvaćanje raspršenog, višestrukog, rastjelovljenog subjekta umanjuje taj otpor i ostavlja nas udaru totalitarne moći koja dolazi pod krinkom procesa globalizacije, demokratskih promjena i naglaska na ostvarivanju individualne sreće.

Postmoderne životne strategije, koje paradigmatki oslikava »surfiranje na Internetu«, zagovaraju odricanje od napora koji zahtijeva konstituiranje subjekta i time otvaraju prostor razvoju totalitarizma koji dolazi »iznutra«, iz samoga ljudskog bića.

Hotimir Burger smatra da subjektivnost otkriva bitan karakter subjekta, a to je da subjekt nije ništa dano, već je stalno u naporu konstitucije.⁴¹ Društveno-politički poredak »unutrašnjeg totalitarizma«, kroz tehno-znanstveni sustav, teži ovladati tim konstituiranjem čovjeka kao subjekta. Odnosno, konstituiranje čovjeka kao subjekta teži se prikazati kao bitno pitanje tehnologije i znanosti, a ne kao pitanje neposredovane socijalne interakcije i procesa socijalizacije.

Kao primarni društveni ciljevi nadaju se samozadovoljstvo i individualna sreća. Načelno, težnja za ostvarivanjem ovih ciljeva razumljiva je, no nametnuti obrasci tog ostvarivanja krajnje su dvojbeni. Oslobođanje čovjeka njegove ograničenosti djelovanja u granicama osjetilnih mogućnosti (Kant), odnosno oslobođanje od granica prostora i vremena, postavlja pitanje smislenosti našeg života. Smisao je čovjeka u postojanju, no ako se nalazimo u kibernetičkom prostoru, gdje smo? Što je veća kumulacija tehnološki posredovanog znanja, to je manje interesa za djelovanjem. Postojanje je čovjeka besmisleno, ako čovjek nije aktivan, jer ako je aktivan – onda je aktivan prema nečemu i samim je tim biće budućnosti. Transcendencija jest ono što nam omogućuje ići naprijed.

No, postmoderni društveni kontekst upravo karakterizira nedostatak transcendencije, postavljeni ciljevi su SADA i OVDJE. Život postaje globalna igra na sreću, besmislen je i bez nade. »Unutrašnji totalitarizam« predstavlja konačni raskid s utopijskim sadržajem. Utopija je anticipacija budućeg, kao snivanje unaprijed ona je nešto ljudsko.⁴² Utopijski svijet počinje tamo gdje prestaje stvarnost. Utopija je transcendencija stvarnosti i transformacija u ime nečega što još ne postoji. Danas, u jednom svijetu pretrpanom svim zamislivim i nezamislivim stvarima, sve postoji ili može postojati. Granice stvarnosti i onoga što nije stvarno, neodređene su. Utopijski sadržaj izgubio je svoj opozicijski karakter u odnosu na postojeću stvarnost i postao industrija zabave kojom dominira površnost.

»To je stanje ostvarene utopije, svih ostvarenih utopija, u kojemu treba paradoksalno nastaviti živjeti kao da se one nisu zbile. Ali, budući da jesu, i zato što više ne možemo živjeti u nadi da ćemo ih ostvariti, ne preostaje nam drugo doli njihove hiperrealizacije u beskonačnoj simulaciji. Mi živimo beskonačno reproducirajući ideale, fantazme, slike, snove koji su nadalje iza nas i koje, unatoč svemu, moramo ponovno iznova stvarati u nekoj vrsti kobne ravnodušnosti.«⁴³

Suvremeni društveni kontekst razvijenog Zapada na početku 21. stoljeća, usprkos svim političko-vojnim i ekonomsko-kulturnim nastojanjima, ili upravo zahvaljujući njima, otkriva svoje bitno distopijske karakteristike. Te distopijske karakteristike⁴⁴ prije svega označuju nemogućnost utopije i društveno stanje što ga je još Herbert Marcuse označio kao »društvo bez opozicije«.⁴⁵

Za čovjeka zapadnog društva stvarnost se sve više legitimira njegovim osobnim zahtjevom »Ja hoću«. Stoga je bitno da to što netko želi bude teh-

nološki konstituirano, posredovano i dano, a ne temeljeno na svjesnom i samostalnom promišljanju realnih pojava i događaja.

Za razliku od »vanjskih totalitarizama« u prvoj polovici 20. stoljeća, »unutrašnji totalitarizam« možemo promatrati i kao politički put ka uspostavljanju dominacije neljudskog nad ljudskim. Taj put, u ovom radu kratko naznačen, između ostalog proizlazi i iz kibernetičke paradigme, odnosno iz koncepcije virtualnosti i predstavlja korak prema onome što se u literaturi naziva »poslijeljudsko«. ⁴⁶

Literatura:

Arendt, Hannah: *Totalitarizam*, Politička kultura, Zagreb 1996.

Baudrillard, Jean: *Simulacija i zbilja*, Naklada Jesenski i Turk, Zagreb 2001.

Bloch, Ernst: *Tübingenski uvod u filozofiju*, Nolit, Beograd 1966.

Burger, Hotimir, *Subjekt i subjektivnost*, Globus, Zagreb 1990.

Featherstone, Mike / Burrows, Roger: *Kiberprostor, Kibertijela, Cyberpunk. Kulture tehnološke tjelesnosti*, Naklada Jesenski i Turk, Zagreb 2001.

Fukuyama, Francis: *Kraj povijesti i posljednji čovjek*, Hrvatska sveučilišna naklada, Zagreb 1994.

Giddens, Anthony: *The Consequences of Modernity*, Polity, Cambridge 1990.

Hayles, N. Katherine: *How We Became Posthuman. Virtual Bodies in Cybernetics, Literature and Informatics*, The University Press of Chicago, Chicago 1999.

Heim, Michael: *The Metaphysics of Virtual Reality*, Oxford University Press, New York 1993.

Huxley, Aldous: *Vrli novi svijet*, Izvori, Zagreb 1998.

Le Bon, Gustave: *Psihologija gomila*, Globus, Zagreb 1989.

Levinson, Paul: *Digitalni McLuhan*, Izvori, Zagreb 2001.

Lyotard, Jean François: *The Postmodern Condition. A Report on Knowledge*, University of Minnesota Press, Minneapolis 2002.

Maturana, Humberto R., Varela, Francisco J.: »Autopoiesis and Cognition: The Realization of the Living«, *Boston Studies in the Philosophy of Science*, Vol. 42. D. Reidel, Dordrecht 1980.

40

Alain Touraine, *Critique of Modernity*, Blackwell, Oxford UK / Cambridge USA 1995., str. 203, 213, 215–219, 252–253, 274.

41

Vidi Hotimir Burger, *Subjekt i subjektivnost*, Globus, Zagreb 1990., str. 9.

42

Ernst Bloch, *Tübingenski uvod u filozofiju*, Nolit, Beograd 1966., str. 112–113.

43

Jean Baudrillard, *Simulacija i zbilja*, Naklada Jesenski i Turk, Zagreb 2001., str. 164.

44

Pojam *distopije* javlja se sredinom 20. stoljeća i označava anti-utopiju, odnosno »zamišljeno mjesto gdje ljudi žive u neljudskim uvjetima«.

45

Vidi Herbert Marcuse, *Čovjek jedne dimenzije*, Veselin Masleša, Sarajevo 1989.

46

O pojmovima *poslijeljudsko* (Posthuman, Transhuman) i *neljudsko* (Inhuman) vidi npr. Jean-François Lyotard, *The Inhuman. Reflections of Time*, Stanford University Press, Stanford 1991.; N. Katherine Hayles, *How We Became Posthuman. Virtual Bodies in Cybernetics, Literature and Informatics*, The University Press of Chicago, Chicago 1999., ili Francis Fukuyama, *Kraj čovjeka? Naša poslijeljudska budućnost*, Izvori, Zagreb 2003. O teorijsko znanstvenim postavkama »neljudskog«, također vidi Krunoslav Nikodem, »Moderno društvo kao 'tehničko društvo'. Društveno-povijesna priprema za razvoj neljudskih oblika života«, *Nova prisutnost*, Br. 1, I, Zagreb, str. 28–43.

Mc Quaire, David (ur.): *Readings in Contemporary Sociological Theory. From Modernity to Postmodernity*, SAGE, London 1995.

Neumann, Franz: *Demokratska i autoritarna država*, Naprijed, Zagreb 1992.

Orwell, George: *1984*, August Cesarec, Zagreb 1983.

Petrović, Gajo: *Engleska empiristička filozofija*, NZMH, Zagreb 1979.

Poster, Mark (ur.): *Jean Baudrillard: Selected Writings*, Polity Press, Blackwell, Oxford 1996.

Prpić, Ivan / Puhovski, Žarko / Uzelac, Maja: *Leksikon temeljnih pojmova politike*, ŠK, Zagreb 1990.

Puhovski, Žarko: *Um i društvenost*, Informator, Zagreb 1989.

Rifkin, Jeremy: *Biotehnoško stoljeće. Trgovina genima u osvjetlovanje novog svijeta*, Naklada Jesenski i Turk, Zagreb 1999.

Souvarine, Boris: *Staljin*, Globus, Zagreb 1989.

Steuer, Jonathan: »Defining Virtual Reality: Dimensions Determining Telepresence«, *Journal of Communication* 42 (4), Jesen 1992., str. 73–93.

Touraine, Alain: *Critique of Modernity*, Blackwell, Oxford UK / Cambridge USA, 1995.

Wiener, Norbert: *Cybernetics; or, Control and Communication in the Animal and the Machine*, The MIT Press, Cambridge (Massachusetts) 2000.

Wiener, Norbert: *Kibernetika i društvo. Ljudska upotreba ljudskih bića*, Nolit, Beograd 1964.

Krunoslav Nikodem

»Inner Totalitarianism« Instead of Democracy

Are We Doomed to Dystopy?

The theme of this article is a new socio-political system called »Inner Totalitarianism«. The formation of this system is followed through development of science and philosophy. More precisely, it means transition from »black box theory« to theoretical approach that includes an observer as a part of the observing object. The beginning of »Inner Totalitarianism« is placed on boundaries between modern society and its postmodern condition. In this kind of socio-political system, the question of social stability and control moves from the field of power and repression to the field of happiness and entertainment. One of the main thesis of this article, and of a great importance for the understanding of the system typology, is that the process of socialization in the postmodern condition of society, mediated by computer technology and mass media, becomes a process of infantilization. In other words, social acceptable behaviour learning process becomes time reducing process. The notion of time here represents time section from appearance of one's wish to fulfilment of that wish. »Inner Totalitarianism« has essentially dystopian characteristics which mostly appear as a consequence of radically understood liberalism, on the one hand, and some old greed for power, on the other.